

РЕАЛІЗАЦІЯ ІЄ. *SED- : *SOD- В АПЕЛЯТИВНІЙ ТА ПРОПРІАЛЬНІЙ ЛЕКСИЦІ

У статті розглядається проблема походження псл. *besēda, *besēdъ / *besēdъ; *sodъ, *sodьba, *sodica, *sodьnica, *sodьbьka; *sъsodъ, *posoda.

Ключові слова: етимологія, семантичний розвиток, семантична реконструкція.

Слова на позначення реалій матеріальної, соціальної та духовної культури, зокрема *besida*, *posud*, *sudno* (корабель), *sud*, *sudьba* та ін. не раз були предметом розгляду в слов'янському мовознавстві. Вихідним пунктом для пропонованої статті стали етимології з творчого доробку О. М. Трубачова: 1) іє. *sed- : *sod- та 2) псл. *besēda, *besēdъ / *besēdъ (Трубачев¹, 2004, 119–120; ЭССЯ, 1, 211–213). Незважаючи на те, що з цієї теми в літературі вже є вагомий напрацювання вітчизняних та зарубіжних етимологів, усе ж хотілося б висловити низку певних міркувань.

1. Іноді, як слушно зазначив О. М. Трубачов у зв'язку з етимологією іє. *sed- : *sod-, «утрата лексеми є нічим іншим, як зміною семантики, смислу», а тому доля досліджуваного чергування іє. *sed- : *sod- «сидіти» у праслов'янській мові становить результат переосмислення окремих форм і слів, що поклато кінець їх дальшому існуванню». За О. М. Трубачовим, у праслов'янській мові немає ступеня *sod- < *sed-, проте наявність *sadъ, *saditi допускає існування псл. *sod- < *sed-, оскільки засвідчене псл. *sad- < *sōd- як довгий ступінь відношення до *sod-. Проте цей ступінь існує (у прихованому вигляді) в континуантах псл. *xodъ- < псл. *sod- «хід» < іє. *sod- «т. с.» в особливих фонетичних позиціях, а «іє. *sod- «сидіння» та висування *sod- «хід, хідня» тісно пов'язані як взаємовиключні явища» (Трубачев, 2004, 119–120). Значення «сидіти» представлене в дірл. *suide* «сидіння», лат. *solium* «трон» < іє. *sodjom* (ці мови не розвинули значення «хід, ходити»), натомість грецька (ὄδος) та праслов'янська мови для іє. *sod- фіксують значення «хід, ходити» і не мають значення «сидіння, сидіти». Це, на думку О. М. Трубачова, — переконливе, хоча й непряме, свідчення етимологічної єдності *sed- : *sod- «сидіти» та *sod- «ходити» з псл. *sēdēti < *sēd- < *sed- (Трубачев, 2004, 120)². Раніше значення іє. I *sed- «сидіти» й II *sed- «ходити, йти» зводилося О. М. Трубачовим до синкретичного «пересуватися, сидячи в повозці» (Фасмер, 4, 235).

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

² Як варіанти з пізнішим -o- < -e- в континуантах псл. *sēd- / *sod- розглядаємо засвідчені в словниках рос. діал. (ворон.) *sōditъ* «садовити, запрошувати сісти», (брян.) «ставити снопи для сушіння (до клуні, риги й т. ін.)»; полаб. *sodě* «(він) садить» (СРНГ, 39, 208–209; ЕСУМ, 5, 163).

Слідом за О. М. Трубачовим вважаємо, що значення «ходити» — вторинне стосовно «сидіти», а механізм його розвитку пов'язаний із семантикою досягнення мети, і що «з боку реально-семантичного заманливо вважати, що на інновації «сидіти» > «ходити» відбився у давнині новий спосіб пересування сидячи (наприклад, у повозці чи верхи, пор. рос. *всадник*, дінд. *sādin*)³, або тут значною мірою відіграла роль семантика досягнення мети, як можна було б зрозуміти з дінд. *ā-sad* «підходити, досягати» (сказати б, «присісти в кінці дороги, біля цілі?»), *ut-sad* «йти», *apa-had* «усуватися, уникати»» (Трубачев, 2004, 120). Приклад такого механізму спостерігаємо в семантичних переходах «сидіти» > «бути постійним, цілеспрямованим» і далі — в розвитку ідеї *дії, руху* в дінд. *sad* «сидіти», «опускатися», *sādā* «завжди, постійно», *āsad* «сидіти; сідати на», «наближатися», «досягати», *anāsādyā* «недосяжний», *apasad* «підсидати», «підходити», *apasada* «ізгой», *arahati* «вигнання», *utsad* «усуватися, йти, зникати» (Кочергина, 682–683, 731; 104, 128, 54, 116). Як приклад розвитку семантики руху, цікаві, на наш погляд, осет. *суз / суза* «зад», «задня частина», «гузно» та *сузтузу / сізтузу* «задом наперед», *сузтузу сәууу* «задкувати», «відступати», що на рівні індоевропейських мов споріднені з дпвн. *spik*, нім. *Speck* «сало», «лій» (Абаев, 3, 182–183), а тому з континуантами іє. **sed-* : **sod-* співвідносні суто типологічно.

Досить імовірним видається (як один зі способів) розвиток семантики «рух» у слов'ян унаслідок появи утворень на **u-*, **per-* **pri-* зі значеннями пересування (у випадку з **per-* — пересування в інше місце), що закріпили семантику «хід», та одночасним виникненням форм **ходъ*, **шьдъ*. Їх появу традиційно пов'язують із вказаними префіксами (Рокогно, 1, 887; Фасмер, 4, 253). Слов'янські рефлексії ступеня **sod-* із семантикою руху швидкого, енергійного вбачаємо в укр. діал. (бойк.) *сидіти* «пити», «нести», «пертися», «слатися (про дим)», *перен.* «бити» (СБук. Г, 473); *сидікати* «дубасити, лущувати», *сидіти*, *сидонити*, рос. *сидонуть* «вдарити» (ЕСУМ, 5, 162), рос. діал. *сидить* «швидко йти, бігти, їхати», «швидко текти», *сидить* «швидко йти, рухатися»; *сойжануть* «сильно вдарити» (СРНГ, 36, 26–27; 39, 209, 216), рос. діал. (пск., твер.) *сажатъ: вишь, сидит как!* «драпцює, біжить, хутко йде» (Даль, 4, 127). Вочевидь із подібним матеріалом можна пов'язувати й походження назви потоку *Сідний* у бас. Верхнього Дністра, який С. О. Вербич логічно виводить з укр. **садний*, припускаючи, однак, семантичний зв'язок останнього з апелятивом на зразок укр. діал. *сіджавка* «озеро, де розводять рибу» (Вербич, 76).

Зваживши на валентнісні характеристики ад'єктивного форманта **-ьн-* у **sadyň(jь)* (> укр. **садний*), можна припустити існування в слов'янських мовах лексеми **сад* (< псл. **sodъ* : **sady*) зі значенням «хід і т. ін.», підтвердження чому вбачаємо в рос. *надсадный* (про крик), для якого вихідним виступає значення «різкий»: зв'язок *швидкого, різкого* руху й аналогічного за своїми характеристиками артикуляційного процесу загальновідомий (Варбот, 1988, 66–78), пор. рос. діал. (арх.) *сидить* «рвати, роздирати» — *сидить* (алт.) «часто, швидко говорити» (СРНГ, 36, 26–27).

Крім того, з ідеєю швидкого пересування можна пов'язувати й відновлювані Р. М. Козловою слов'янські прагідроніми **Sodimъ* / **sodimъ* ~ **soditi*: рос. *Содима*, допл. Пельшми в системі Сухани, *Содима*, р. у Вологодському й Кодни-

³ Ідея пересування *сидячи* простежується також в дінд. *суада* «їзда», а також у типологічно спорідненому з *Isthātar* «візник, колісничий» — вторинному, на нашу думку, до *IIsthātar* «що-н. незрушне, постійне» (Кочергина, 760, 754).

ковському пов. Вологодської губ., а також *Sodomъ < *sodomъ ~ *sodti (Казлова, 2002, II, 186, 212).

2. Лише припустивши наявність семантики «xid» для *sed-, можна логічно пояснити походження псл. *besěda, *besěď / *besěď. Стосовно словотвору першого з них висловлювалися різні думки, що зводяться до таких позицій: 1) *besěda < *bez- + *sěda та 2) *besěda < *be- + sěda (повніший огляд версій див.: ЭССЯ, 1, 211–213). На користь вірогідності другої версії наводилися міркування про первинне значення псл. *besěda «сидіння» з розвитком у «місце для сидіння», «сидіння разом», «розмова». Отже, у словнику підтримується висунуте Я. Розвадовським зближення з дінд. *bhasát* (*bhasád*) «гузно» (< *«сидіння»), що дозволяє розглядати слов'янський факт як реліктове утворення: «з боку семантичного — давнє ім'я дії з подальшою конкретизацією значення, з боку формального — архаїчне й функціонально не зовсім ясне префігування іє. кореня *sed- “сидіти”» (там же, 212).

На наш погляд, оцінити дещо інакше походження псл. *besěda дозволяють певні міркування, висловлені О. М. Трубачовим щодо етимології структурно ідентичного *Bodincus* або *Bodinco* (лігурійської назви річки По) зі значенням «безодній», який відновлюється як *«bo-dicno- < *bo-digno- < *bo-dugno- “безодній, без дна”, що доволі точно відповідає литов. *be-dugno*- “без дна”, *bedugnois* “безодня”, також у гідронімах *Bedugno*, *Bedugnois*, і дозволяє внести коректив до відомої географії відповідників балт. *be(z)*, прасл. *be(z)* (та індо-іран. паралелі)» (Трубачев, 1991, 28). Тому стає очевидним, що й у випадку з *besěda, *besěď (особливо в ролі гідроапелятивів), префіксальна морфема *be- повинна мати аналогічну семантику.

Ураховавши притаманні слов'янському *be(z) значення «без», «не» (ЭССЯ, 1, 212), а також властиву іє. *sed- : *sod- семантику «рух», псл. *besěda, *besěď / *besěď можна пов'язувати з базовою для них семантикою «не(мало)рухомість», «не(мало)рухомий», пояснюючи раніше затемнену мотивацію вживання префікса *be(z) щодо праслов'янської дієслівної основи *sed-. Тому ми абстрагуємося від запропонованого А. Ф. Журавльовим пояснення білоруського топоніма *Беседзь* (неподалік р. *Беседя*)⁴, у якому вбачається зв'язок дієслова *sидіти* з топографічними термінами, передусім із гідронімами: «... сѣли суть Словѣни по Дунаеви ...», «... и сѣдоша на Вислѣ ...» з подальшим розвитком семантики осілости. Отже, А. Ф. Журавльов уважає, що «гідронімічне уживання *besěď працює на користь його (О. М. Трубачова. — О. І.) потрактування цього слова та його морфологічних варіантів, що заперечують наявність у них префікса *bez-* (*besěda — «місце сидіння»)» (Журавлев, 78).

Відповідно слов'янські гідроніми *Беседя*, *Беседь* (пізніше переосмислені в народній свідомості під впливом *беседя* «розмова») могли отримати мотивацію «нерухома», тобто «річка з повільною течією» тощо, пор. *Беседь* — р. б-ну Сожу (колишньої Смоленської губ.), а також гідроніми *Бесидны* (п. *Besidny*), л. Урича в Галичині, *Беседна* — р. у бас. Тихвинки в колишній Новгородській губ. (Vasmer, 1, 151).

У цьому випадку гідроніми-континуанти праслов'янської онімної основи *Besěd- виступали б у колі численних типологічних паралелей: *Немеча* — гідроніми в Галичині, у Київській, Могилівській та Тверській губ. (Vasmer, 3,

⁴ Пор. також гідронім *Беседь*, а також ойконіми *Беседь* у колишніх Гомельському та Могилівському повітах (*Семенов-Тянианский П. П. Географическо-статистический словарь Российской империи.*— СПб., 1863.— Т. 1.— С. 255).

406–407); *Нетекуча* — річка, що перетворюється на болото, а потім на ручай і впадає в р. Смяч, п. Снову п. Десни л. Дніпра; *Малотеча* / *Малотэка* / *Малотічка*, р., п. Десни л. Дніпра (обидві в Чернігівській обл.) (Черепанова Микротоп., 197, 180). Наведені так звані первісно негативні гідроніми протиставляються позитивним — р. *Хода* в колишній В'ятській губ.; *Ходунья* — р., л. Свеси л. Десни (Сумська обл.) (Vasmer RGN, 11, 498; Черепанова Микротоп., 290), — сягаючи, зрештою, іє. **sed* : **sod-*. Типологічними паралелями назвам на *Ход-* є гідроніми *Текуча* в Черкаській та Івано-Франківській обл. (СГУ, 556), а також численні гідроніми *Быстрица* (21), *Быстрик* (22) на території колишньої Російської імперії (Vasmer, 1, 244–246).

Проте, крім розробленої нами раніше версії щодо семантики «не(мало)рухомий» (Іваненко, 2008, 50–51), яка цілком адекватно характеризує неквапливу, плавну течію води (втім, як і розмови), можна запропонувати не менш очевидну для гідронімної номінації ідею про поєднання псл. **be-* «не» та **sěd-* < іє. **sed-* «сидіти» з подальшим розвитком для **besěda* значень «який рухається швидко», «непосида». Тому для псл. **besěda*, **besědъ* / **besědy* у ролі гідроапелятивів цілком логічно видається семантика «бистра, непосидюча ріка». Це дозволяє нам розглядати гідроніми типу *Беседь*, *Беседэ*, у тому числі згадуваний гідронім *Бесідний*, як утворення, семантично тотожні гідронімам *Хода*, *Быстрица* та ін. Однак і в цьому випадку виключати ймовірність народноетимологічного переосмислення назв річок *Беседэ*, *Беседь* (під впливом *беседэ* «розмова» тощо) остаточно не можна, а семантичний перехід *«поволі, неквапно, плавно рухатися» > «текти» цілком придатний, на нашу думку, для характеристики плинну ріки.

Тому логічно розмежовувати псл. **besěda* на I **besěda* «сидіння поряд», «бесіда, розмова» < «не(мало)рухомість» та II **besěda* «меткий, швидкий, непосида». Як ідеальну типологічну паралель для останнього наведемо рос. діал. *несєда* «непосида» (без локалізації, з покликанням на Даля (СРНГ, 21, 150)). Відтак є всі підстави вважати, що псл. **besěda* зберігає обидва значення іє. **sed-*: старе «сидіти» та інноваційне «йти, рухатися».

У контексті дуальної семантики іє. **sed-* : **sod-* з континуантами не зайвим буде вказати й на відбиття її в низці апелятивів, що характеризують людину за відмітними рисами характеру чи особливостями поведінки, тому псл. **besěda* невіддільне від антропонімної номінації. Цілком імовірно, що антропонім *Беседэ* (Новикова, 85) сягає **besěda* «ледар, нероба, лежень», пор. рос. діал. *бесєда* з численними значеннями на зразок «посиденьки», «вечорниці» тощо (СРНГ, 2, 265). Також (як вторинне семантичне похідне) пор. рос. діал. (новг.) *бесєдовать* «проводити час без роботи» (там же). Зазначимо, що типологічно антропонім *Беседэ* цікаво співвіднести з антропонімом *Нехода*. Останній можна пов'язувати з лексикою на зразок рос. діал. (комі) *неходальй* «який не вмє ходити (про дитину)», (пінез., арх.) «який не має схильності виходити з дому, який любить проводити дозвілля у себе вдома», (пінез.) «немоторний» (СРНГ, 21, 202–203) та ін. Наведена лексика продовжує, на наш погляд, первинну семантику «не(мало)рухомість». Тому для псл. **besěditi* / **besědati* (останнє відновлюється на підставі рос. діал. (дон.) *бесєдать* (*бисєдать*) «говорити, розмовляти» (Сердюкова, 32)), **besědovati* можна відтворювати семантику *«поволі, неквапно, плавно говорити» < «сидіти», «не(мало)рухатися». З іншого боку, слід пам'ятати й про «швидку» семантику II **besěda* та можливість її застосування для характеристики особи.

3. Як впливає з аналізу іє. *sed- : *sod-, розглядати його слід у контексті псл. *besěda з базовим значенням «не(мало)рухомість» тощо. У цьому випадку можна зробити висновок про те, що значення «пересуватися (сидячи)» — вторинне й могло розвинутися, у тому числі і в праслов'янській мові, саме на основі загальної ідеї «рух», підкреслюючи новизну такого способу пересування. І саме те, що ані латинській, ані германським мовам не властива сема «рух», а також те, що в наведених давньоіндійських фактах відображено передусім цю сему, свідчить на користь її інноваційного характеру. Отже, можна припустити, що значення «не(мало)рухомість» майже витіснило в слов'янських континуантах іє. *sed- семантику руху (зберігши її, зокрема, в пізніших префіксальних утвореннях на зразок *besěda), а для континуантів псл. *sod- ідея пересування найкраще збереглася в псл. гнізді *xod-.

З іншого боку, цікаво розширити коло континуантів іє. *sed- : *sod- за рахунок форм із носовими *e, *o: *sqdъ та ін., щодо походження якого існують різні версії (стислий огляд версій див: Складенко, 3–5). Власне, псл. *sqdъ — один з небагатьох соціально-юридичних термінів, який у спеціальній літературі досі не має однозначного тлумачення.

Найостанніша етимологічна його інтерпретація належить В. Г. Складенку, який підтримав і обґрунтував етимологічну версію А. Брюкнера про зв'язок *sqdъ із рос. псл. сать «говорити», сать «сказав». Саме *sqdъ (утворене за допомогою чергування e : o та суфікса -d-) сягає псл. *sondos < *sentēi «урочисто оголошувати, піднесено говорити» Останнє стало основою для псл. *seti «говорити», власне ж *sentēi < іє. *k'en- «урочисто говорити» (Складенко, 4–5, 7). У контексті цієї етимологічної версії для псл. *sqdъ виводиться значення «обговорення, висловлення думки про когось» (там же, 5).

Не заперечуючи цієї етимології, хотілося б сказати кілька слів на користь версії, запропонованої Ж. Ж. Варбот та Ш. Ондрушем.

Так, Ж. Ж. Варбот слідом за Р. Брандтом розглядає псл. *sqdъ із вихідним значенням «зібрання членів роду, племені» у зв'язку із *sed- — на противагу усталеній у славістиці етимології суд < іє. *som-dhe- (> псл. *dēti). У запропонованій етимології увагу акцентовано на логічному семантичному розвитку в континуантах псл. *sed- семантики «сидіти» > «володіти», «панувати». Тобто псл. *sed- могло вживатися на позначення високого соціального статусу особи, зокрема її права вершити суд. У цьому випадку *sqdъ могло бути похідним від *sqede- з первинним значенням «засідання» = «сидіння» або «ті, хто сидить» (про осіб, наділених владою, про їхню діяльність; Варбот, 1983, 64–66).

Роком пізніше Ш. Ондруш запропонував етимологію, в якій псл. *sqdъ «суд» розглядається як субстантивний дериват дієслівної основи іє. *sed- / *sēd- : *sed- / *sōd- «сидіти, засідати» з вторинною назалізацією (вбачаючи аналогію в red- > rend- > *rēdъ), унаслідок чого з *sod- : *sad- виникло утворення *sond- : *sand- > *sqdъ. Праслов'янському *sqdъ дається таке визначення: «суд є сидінням, засіданням, на якому «захисники» порядку визначають покарання для злочинців, порушників закону». Тому досить показове співвіднесення (як похідного) слц. sed-ria «красивий суд» із лат. sēdēs iudiciāria «юридичне засідання» (Ондруш, 178).

Проте задовго до появи наведених вище версій О. М. Трубачов запропонував для *sqdъ семантику «зібрання членів роду, племені, суд», приймаючи не власне слов'янське походження досліджуваної лексеми, а підтримувану на той час в етимологічних словниках О. Г. Преображенського, А. Брюкнера, М. Фасмера, В. Махека та ін. етимологію *sq + dъ як ступінь редукції dh(ē)- «класти, ставити;

робити». За О. М. Трубачовим, таке саме походження має **sqdъ* «посудина». Відповідно з псл. **sqdъ* «суд» виводяться ім'я діяча **sqdi* (рос. *судья*) та дієслово **sqditi*, а від **sqdъ* «посудина» — **sqdъкъ* й складання **posqda* (Трубачев, 1966, 35–236).

Наведена для *суд* «суд» і *суд* «посуд» словотвірна модель підтримується також у словниках Ю. Покорного, Ф. Безлая, П. Скока, П. Я. Черних (Pokorny, 235; Bezlay, 3, 284–285; Skok, 3, 355–356; Черных, 2, 216). Як таке, що не має загальноновизнаної етимології, укр. *суд* «суд» кваліфікується в «Етимологічному словнику української мови», а на позначення посуду відновлюється псл. **sqdъ* «посудина; що-небудь складене» із зауваженням, що останнє — однакового походження з **sqdъ* «суд» (ЕСУМ, 5, 467–468).

Однак сучасні етимологічні пошуки свідчать, що етимологія *sqdъ* «посуд» неоднозначна. Так, В. Г. Складенко пов'язує його походження з псл. **sem-tēj* «лити, наливати» < іє. **sem-* «лити, наливати, черпати». Слово розглядається як утворене за допомогою чергування *e : o* та суфікса *-d-*: **somsdos* > *sqdъ* «вмістилище, куди наливають воду або якусь іншу рідину, посудина для води (рідини)» (Складенко, 7–8).

Аналогічно псл. **posqda* пов'язується з **posomdā* < **posemtēj* > **poseṭi* «полити, налити». Відповідно псл. **sъsqdъ* виводиться від **sunsomsdos* < **sunsemtēj* > **sъseṭi* (Складенко, 9).

Перенесення ж псл. **sъsqdъ* «посуд» у корабельну сферу відбулося завдяки використанню великої дерев'яної посудини, складеної з частин, що добре тримається на воді, наприклад, діжки, для пересування водою. Через що човен стали називати так само, як і дерев'яну посудину (Складенко, 10).

Пропонована нами етимологія **sqdъ* «посуд» де в чому ідейно близька до запропонованої В. Г. Складенком, проте як основу для аналізованих слів ми розглядаємо іє. **sed-* : **sod-*.

Говорячи про походження I **sqdъ* «суд» та II **sqdъ* «посудина», слід відзначити, що обидві праформи варто розглядати разом, як це робилося раніше, але значно більше уваги варто приділити слов'янському матеріалу. Власне, йтися може виключно про застосування етимологій Ж. Ж. Варбот та Ш. Ондруша до псл. **sqdъ*. Інакше кажучи, ми пропонуємо значення «сидіти», «сідати», притаманні більшості континуантів іє., псл. **sed-* (> псл. **sede-*), певним чином пов'язувати з **sqdъ* «посудина», маючи на думці контекстуально зумовлений семантичний розвиток «сідати», «садовити(ся)» > «опускати(ся)» > «опускаючи(ся), поміщати(ся) всередину». Засвідчені в слов'янських континуантах іє. **sed-* : **sod-* значення «сідати», «саджати», «садовити», «опускати (в землю й т. ін.)» лише зміцнюють позицію обстоюваної нами етимології. Отже, найточнішим значенням для **sqdъ* вважаємо «вмістище», «місце для зберігання (схов) чого-н.»), пор. у цьому сенсі ст.-укр. *суд* «посуд» (Тимченко, 2, 376), укр. діал. (бойк.) *суд* «т. с.» (Онишкевич, 2, 264), блр. *суды* «два відра», болг. *съд*, макед. *сад*, схв. *суд* «посудина», пол. *sqd* «посудина», ч., слц., влуж., нлуж. *sud* «бочка» (ЕСУМ, 5, 467) та ін.

Як ілюстрацію наведемо лексику, що безпосередньо відбиває семантику «класти», «поміщати всередину»: рос. діал. *насудобить* «накопичити, запасти що-небудь», «покласти більше, ніж треба (солі, перцю і т. ін.); пересолити, переперчити та ін.», *насудивать* «заряджати, ставити пастку, капкан» (СРНГ, 20, 204) = «насаджувати (приманку)», а також *засудобить* «засунути, загубити» (СРНГ, 11, 73).

Семантику «помістити» відбито, на нашу думку, і в загальновідомих у слов'ян *сосуд*, *посуда*, пор. схв. *пѡсуда* «посудина, дзбан» (Толстой, 665), укр., рос. *посуда* «т. с.» < **posoda* / **posodъ* «посудина» < **posoditi* «покласти, помістити» та ін. Один із прикладів подальшого семантичного розвитку **posoditi* «помістити» спостерігаємо в друс. *posōditi* «врятувати», «зберегти» (Срезневский, 2, 1273), що відображає конкретний спосіб дії для виконання задуму. Утворення на зразок друс. *съсѡдъ*, *сосѡдъ*, *съсждъ* «посудина, дзбан», *съсѡдина* «дзбан, посудина» (там же, 3, 833) слід пов'язувати з пізньопраслов'янським **съsodъ* «посудина» ~ **съsoditi* «покласти», «помістити». Саме ж префіксальне *съ-* слід розглядати як первісний «прийменник з род. в. для введення назв предметів, на поверхні яких знаходиться початковий пункт руху, дії» ~ ст.-сл. *съ*, *съ(н)* < псл. **съ*, **съ(н)* < **съn* (ЕСУМ, 2, 212).

Зрештою, значення «класти», «поміщати всередину» реконструюються завдяки наявності лексики, що відбиває, на наш погляд, семантику «додавати», пор. друс. *съsoda* «позица», *съsodiше* «позица»? (Срезневский, 3, 833)⁵, рос. *ссудить*. Так чи інакше з цим значенням слід пов'язувати й рос. діал. *посуд* «позица» (СРНГ, 11, 73), схв. *пѡсуда* «позица», *посудити* «позичити, дати в борг», «позичити, дати в борг», а також *усудити* «дати в борг, позичити», *усуђивати* «давати в борг, позичити» (Толстой, 665, 1020). Тобто для всієї такої лексики, особливо з огляду на існування слова *посуд(а)* в його загальновідомому «кухонному» значенні, слід, залежно від характеру вмісту посудини, виводити семантику «докладати», «до-сипати», «до-ливати» тощо.

Ураховуючи всі наведені міркування, а також (узагальнюючи й належним чином розвиваючи) розглянуті етимологічні версії О. М. Трубочова, з одного боку, й Ж. Ж. Варбот та Ш. Ондруша — з другого, вкажемо на можливі шляхи виникнення псл. **sodъ* «суд» й **sodъ* «посудина»:

1) **sede-* «засідання» = «сидіння» чи «ті, хто сидить» > **sodъ* «суд» (Варбот) (пор. ще **sedq* «сяду». — О. І.). Відповідно й **sodъ* «посудина» також можна розглядати як імовірно похідне від псл. **sede-*. Припускаємо, що цей корінь у певний період ще міг зберігати зв'язок зі значеннями «сідати, опускати, поміщати»; «встановлювати» (пізніше і в переносному значенні). Можливо, для псл. **sede-* слід припустити існування в минулому спільного значення «вмістити», а для **sedq* — крім загальновідомого «сяду», — значення «покладу», «поміщу» (що цілком узгоджується із семантикою іє. **sed-*). Пізніше від **sodъ* мало утворитися **soditi* «опускати», «класти», «поміщати», «ставити» і т. ін. Також мали виникнути інноваційні значення на зразок «судити», «вносити, оголошувати вирок»;

2) інша етимологічна можливість виникає у зв'язку з міркуваннями Ш. Ондруша про вторинну назалізацію в основі іє. **sod-* / **sad-*. Відповідно розгляд псл. **sodъ* «посуд», «суд» як наслідку вторинної назалізації дає нам можливість пов'язувати його з іє. **sond-* : **sand-* із приблизною семантикою «опускати», «поміщати» < **sod-* : **sad-* «сідати», «садити» / «сидіння» (у плані запропонованої нами дієслівної семантики пор. також наведене на початку статті іє. **sed-* : **sod-* «сідати»). Далі мало виникнути псл. **soditi* (із семантикою, аналогічною наведеної вище).

⁵ Виходячи з властивого суфіксу *-иш* (< *-ъje) значення збірності й беручи до уваги наведені у словнику цитати (див. там же), можливо, логічніше буде припустити для друс. *съsудише* значення «гроші, майно і т. ін., взяті в борг».

Крім того, щодо генези **sqdъ* цікаве, на нашу думку, зауваження О. М. Трубацова про семантичну еволюцію **sqdъ* «посудина» > **sqdъ* «корабель», властиву лише східнослов'янським мовам, яка, проте, виступає в колі інших слов'янських типологічних відповідників — псл. **obkręť* і **statъkъ* (Трубацев, 1966, 234–237). Однак це зауваження О. М. Трубацова можна витлумачити й на користь підтримуваної нами етимологічної версії (всупереч етимології псл. **sqdъ* < іє. **som-dhe-*). Саме вказаний семантичний перехід може зайвий раз свідчити на користь семантики «садити» < «опускати», «поміщати». Це твердження правомірне тим паче, що семантика «приєднувати», властива іє. **som-*, реалізується лише в префіксальних утвореннях, тоді як у випадках із чистими основами іє., псл. **sed-* : **sod-*, псл. **sqd-* значення «садити», «опускати», «поміщати» не потребують жодних доповнень або уточнень. Відтак і необхідності в з'єднувальному префіксі іє. **som-* (> псл. **sq* «су-») не виникає.

На користь підтримуваної нами етимології свідчить і той факт, що утворення з основою *суд-* мають досить розгалужену семантику: друс. *съсъдъ* «знаряддя», «інструмент музичний», «частина тіла, посудина» та ін. (Срезневский, 3, 834), ст. укр. *посудокъ* «снасть» (Тимченко, 2, 189), рос. діал. *судно* «вим'я» (ССГ, 10, 139).

Механізм такої генералізації семантики, очевидно, той самий, що й у випадку з одним жаргонним слівцем у шахістів: рос. *посуда* означає «шахи + шаховий годинник», коли побутове значення слова *посуда* (тобто те, що використовується нами в побуті щодня) поширилося й на «знаряддя праці».

Із семантикою «класти», «поміщати», «утверджувати» можна співвідносити й розглянутий вище слов'янський соціальний термін **sqdъ* і пов'язані з ним **sqdъba* (< **sqditi*), **sqdica*, **sqdъnica* (обидва від **sqdъ*), **sqdъbъka*. Що ж до реалізації семантики «утверджувати», «класти», «встановлювати», то порівняймо типологічно споріднені вислови: рос. *положить (себе) за правило, он положил себе сделать* (что-л.), *поставить на своем, настоять на своем*, а також термін *судова постанова*. Тому припускаємо, що поняття «суд» первісно пов'язувалося зі значеннями «встановлювати» > «з'ясувати» (пор. рос. *судебное разбирательство, разбирать дело* або тавтологічну (за О. М. Афанасьєвим) формулу *судить-рядить* (Афанасьєв, 3, 373)). Можливо, первісно **sqdъ* могло означати «щось встановлене, остаточно визначене» і вже потім – «вирок», і вирок остаточно, невідворотний.

Про це свідчить і контекст уживання континуантів псл. **sqdъba*. Так, за О. М. Афанасьєвим, «слово *судъба* (серб. *усуд, суђенъе* — “тако ти је усуд усудио!”) одного кореня з дієсловом *судити* і, відтак, означає те, що присуджено = призначено людині вищим божественним судом» (Афанасьєв 3, 370); пор. також відомий російський вислів *от судьбы не уйдешь!*, що відбиває світоглядні особливості давніх слов'ян⁶.

Звичайно, розвиток слов'янських міфологічних уявлень, особливо у світлі етномовних контактів слов'ян з іншими народами, позначився й на поповненні списку «дійових осіб» слов'янської демонології. Уважаємо, саме завдяки їм у демонології слов'ян (очевидно, внаслідок торговельних та культурних контактів з балканськими народами, зокрема з греками, а від них, найімовірніше, через посередництво хорутан (словенців), у слов'ян західних взагалі) відомі «живиці, суђеницы та судицы (*suђenice = sojenice, sudice = sodice*), тобто діви

⁶ Із цим на основі протиставлення корельно рос. діал. *пересечь судьбу* «запобігти чомусь» (СПГ, 2, 91).

життя й долі. Останнє ім'я відоме лужичанам (sudzicke), словакам та чехам (sudice, sudičky). За повір'ям, уцілілим поміж істриян, рожаниці (= судиці. — *О. І.*) живуть у гірських печерах ...» (Афанасьєв, 3, 334–335). Як уважають хорутани, радяться рожаниці головно про те, якою смертю помре новонароджений: «to su ove babe, koje sudiju sako dete s kakvum smrtjum prejde iz ovoga sveta».

Наповнення образу *судиць* etc. нагадує образи давньогрецьких *мойр* (< гр. *moira* «участь, частка»), які успадкували риси архаїчних божеств. Уявлення ж про архаїчних *мойр* пов'язувалися зі звичаєм віддавати частину їжі, здобичі або жертвоприношення кожному з членів роду, об'єднуючи їх в одне ціле (Тахо-Годи, 98). І в цьому випадку у слов'янській демонології також простежується «балканський слід».

Отже, розгляд іє. *sed- : *sod- та його слов'янських континуантів засвідчує їх функціональне багатство й різноманіття, сприяючи також проясненню окремих темних місць у (пра)слов'янському лексиконі. Звісно, запропоновані в статті етимології — лише версії, проте з погляду семантики вони видаються нам цілком імовірними.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Абаєв	— <i>Абаєв В. И.</i> Историко-этимологический словарь осетинского языка.— Л., 1979.— Т. 1–5.
Афанасьєв	— <i>Афанасьєв А. Н.</i> Поэтические воззрения славян на природу.— М., 1994.— Т. 1–3.
Варбот	— <i>Варбот Ж. Ж.</i> Место основ настоящего времени в системе отглагольного словообразования праславянского языка // Славянское языкознание. IX Междунар. съезд славистов : Докл. сов. делегации.— М., 1983.— С. 64–66.
Варбот	— <i>Варбот Ж. Ж.</i> О семантике и этимологии звукоподражательных глаголов в праславянском языке // Славянское языкознание. X Междунар. съезд славистов : Докл. сов. делегации.— М., 1988.— С. 66–78.
Вербич	— <i>Вербич С. О.</i> Гідронімія басейну Верхнього Дністра: Етимологічний словник-довідник.— К., 2007.— 120 с.
Даль	— <i>Даль В. И.</i> Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1955.— Т. 1–4.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 2006.— Т. 1–6.
Журавлев	— <i>Журавлев А. Ф.</i> Заметки на полях «Этимологического словаря славянских языков» // Этимология 1988–1990.— М., 1993.— С. 78.
Иваненко	— <i>Иваненко А. В.</i> Реализация псл. *sed- : *sod- в апеллятивной и пропріальной лексике // Междунар. конф. «Северное Причерноморье: к глубинам славянской культуры» (V Чтения памяти академика О. Н. Трубачева, Алушка, 25–30 сентября 2008 г.): Материалы конф.— К. ; М., 2008.— С. 50–51.
Казлова	— <i>Казлова Р. М.</i> Беларуская і славянская гідронімія. Праславянскі фонд.— Гомель, 2002.— Т. 2.— 265 с.
Кочергина	— <i>Кочергина В. А.</i> Санскритско-русский словарь.— М., 1996.— 944 с.
Новикова	— <i>Новикова Ю. М.</i> Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини.— Донецьк, 2007.— 996 с.
Ондруш	— <i>Ондруш Ш.</i> Семантическая мотивация основных терминов права и торговли у славян и индоевропейцев // Этимология. 1984.— М., 1986.— С. 176–181 с.
Онишкевич	— <i>Онишкевич М. Й.</i> Словник бойківських говірок : У 2 ч.— К., 1984.— Ч. 1–2.
Преображенский	— <i>Преображенский А. Г.</i> Этимологический словарь русского языка.— М., 1958.— Т. 1–2.
СВГ	— Словарь вологодских говоров : Уч. пос. по русской диалектологии / Ред. Т. В. Паникаровская.— Вологда, 1983–2007.— Вып. 1–12.

- Сердюкова — *Сердюкова О. К.* Словарь говора казаков-некрасовцев.— Ростов н/Д., 2005.— 320 с.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Соколовцова.— Ленинград; СПб.— 1966–2007.— Вып. 1–43.
- Скляренко — *Скляренко В. Г.* Етимологічні розвідки. 11 // Мовознавство.— 2011.— № 5.— С. 3–10.
- С.Бук.Г — Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк.— Чернівці, 2006.— 688 с.
- СГУ — Словник гідронімів України / Ред. кол.: А. П. Непокупний, О. С. Стрижак, К. К. Цілуйко.— К., 1979.— 780 с.
- СПГ — Словарь пермских говоров.— Пермь, 2000–2002.— Вып. 1–2.
- Срезневский — *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка.— М., 1958.— Т. 1–3.
- Тахо-Годи — *Тахо-Годи А. А.* Греческая мифология.— М., 1989.— 304 с.
- Тимченко — *Тимченко С.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.— К., 2003.— Кн. 1–2.
- Толстой — *Сербско-хорватско-русский словарь* / Сост. И. И. Толстой.— М., 1957.— 1168 с.
- Трубачев 1966 — *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции).— М., 1966.— 416 с.
- Трубачев 1991 — *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования.— М., 1991.— 272 с.
- Трубачев 2004 — *Трубачев О. Н.* Реконструкция слов и их значений // *Трубачев О. Н.* Труды по этимологии: Слово. История. Культура.— М., 2004.— Т. 1.— С. 19–120.
- Фасмер — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М., 1988.— Т. 1–4.
- Черепанова — *Черепанова Е. А.* Микротопонимия Черниговско-Сумского Полесья.— Сумы, 1984.— 458 с.
- Черных — *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь русского языка.— М., 1999.— Т. 1–2.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1974.— Вып. 1–36.
- Bezljaj — *Bezljaj F.* Etimološki slovar slovenskega jezika.— Ljubljana, 1995.— Knj. 1–5.
- Pokorny — *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern; München, 1959.— Bd 1–9.
- Skok — *Skok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb, 1973.— Knj. 1–4.
- Vasmer RGN — *Russisches geographisches Namenbuch* / Begr. von M. Vasmer.— Wiesbaden, 1980.— Bd 1–11.
- Vasmer — *Wörterbuch der russischen Gewässernamen* / Begr. von M. Vasmer.— Berlin; Wiesbaden, 1961.— Bd 1–5.

O. V. IVANENKO

A *SED- : *SOD-STEM REALIZATION IN APPELLATIVE AND PROPRIAL LEXIS

In the article the origin of the псл. *besěda, *besědъ / *besědbъ; *sqđbъ, *sqđbba, *sqđica, *sqđbnica, *sqđbьbьka; *sъsqđbъ, *posqda etc. in connection of ie. *sed- : *sod- approaches.

Key words: etymology, meaning development, meaning reconstruction.